

DİYARBEKİR KIRSALINDA YABANCI SERMAYE VE EMEK: REJİ İDARESİ VE ÇİFTÇİLER ARASINDAKİ ANLAŞMAZLIKLAR

Foreign Capital and Labor in The Rural of Diyarbekir: Disputes Between
Regie Administration and The Farmers

Hamza ERDEM

Ege Üniversitesi İktisat Tarihi Doktora Öğrencisi

erdemhamzaerdem@gmail.com

ORCID: 0000-0002-9476-3329

Araştırma Makalesi/Research Article

DOI: 10.56671/hafizadergisi.1186214

Sayfa: 139-149

Makale Gönderim Tarihi

8/10/2022

Makale Kabul Tarihi

11/11/2022

Öz

1881 yılında Düyûn-ı Umûmiye İdaresinin kurulmasıyla birlikte gelişen Reji İdareleri, imparatorluğun çeşitli vilayetlerinde işletmeler açmış ve tütün tarımının iktisadi süreçlerini kendi kontrolü altına almıştır. Kurulan Reji İdarelerinden biri de Diyarbakır'da faaliyet göstermiştir. Diyarbakır Reji İdaresi, bölgede ekilen tütünün denetlenmesi ve kaçakçılık faaliyetlerinin önlenmesi gibi faaliyetleri sürdürmüştür. Aynı zamanda bölge halkının tütün yetiştirirken ve satmaya çalışırken karşılaştığı sorunların hedefi olmuştur. Bu bağlamda bölgedeki tütün ekimi yapılırken çiftçiler ile Reji İdaresi arasında ciddi sorunlar yaşanmıştır. Hem vilayet merkezinde hem de Silvan kazasında Reji İdaresiyle halk arasında yaşanan huzursuzluklar bu çalışmanın merkezini oluşturacaktır. Dolayısıyla bu çalışmada, Diyarbakır'da bulunan yerel Reji İdaresinin üretiminden satışına kadar kontrolüne aldığı tütün tarımının ticari hacmi ve Reji ile halk arasında meydana gelen çatışmanın nelerden kaynaklandığı gibi toplumsal sorunlar incelenecektir. Bu incelemelerde kullanılacak verileri ise genel olarak Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri oluşturacaktır. Arşiv belgeleri doğrultusunda işlenecek olan veriler aynı zamanda ikincil kaynaklarla da desteklenecektir. İncelenen veriler sonrasında Diyarbakır Reji İdaresi ve çiftçiler arasındaki anlaşmazlıklar tespit edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, Reji İdaresi, Çiftçiler, Tütün.

Abstract

The Regie Administrations, which developed with the establishment administration Düyûn-ı Umûmiye established in 1881, opened businesses in various provinces of the empire and took the economic processes of tobacco agriculture under their own control. One of the established Regie Administrations also operated in Diyarbakır. Diyarbakır Regie Administration continued activities such as controlling tobacco planted in the region and preventing smuggling activities. It has also been the target of the problems faced by the people of the region while growing and trying to sell tobacco. In this context, there were serious problems between the farmers and the Reji Administration while the tobacco was cultivated in the region. The unrest between the Regie Administration and the people both in the center of the province and in the Silvan district will constitute the center of this declaration. Therefore, in this paper, social problems such as the commercial volume of tobacco agriculture, which was controlled by the local Regie Administration in Diyarbakır from production to sales and what causes the conflict between the Regie and the people will be examined. The data to be used in these investigations will generally be gathered from the Turkish State Archives. The data to be processed in line with archival documents will also be supported by secondary sources. After the data examined, the disagreements between the Diyarbakır Regime Administration and the farmers will be determined.

Keywords: Diyarbakır, Regie Administration, Farmers, Tobacco.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyılda hem iktisadi olarak hem de mali olarak önemli derecede dönüşümler yaşamıştı. 19. yüzyılın mali durumunda ilk olarak 1854 yılında yaşanan Kırım Savaşının finansmanı için İngiltere'den alınan ilk dış borcun önemli bir dönüm noktası olduğunu belirtmek gerekir. 1856-1881 ve 1881-1914 yılları Osmanlı Maliyesi açısından iki önemli dönüm noktasıdır. İmparatorluğun 1856-81 dönemini ilk borç süreciyle başlayan mali bunalım oluşturmaktadır. 1881-14 dönemi ise Düyûn-ı Umûmiye'nin kurulmasıyla başlayan ve Avrupa sermayesinin imparatorluk üzerindeki tahakkümünün daha da nüfuz ettiği bir dönemi temsil etmektedir (Keyder, 2016: 250). Özellikle 1870'lerden sonra artan iktisadi ve mali bunalımlar, imparatorluğun daha da zayıflamasına yol açtı. Savaşlar için gerekli olan mali ihtiyaçlar, 1873-1896 krizi, kıtlık ve kuraklık gibi faktörler Osmanlı Maliyesinde borç sarmalını tetikledi ve bu borç sarmalı süreci, Avrupa sermayesinin imparatorluk üzerindeki tahakkümüyle sonuçlandı. Dolayısıyla 1881 yılında Düyûn-ı Umûmiye İdaresi kuruldu ve imparatorluk, borç idaresini ve mali yönetimini Avrupa sermayesine teslim etti. Bu çalışmanın öznelerinden biri olan Reji Şirketi

de DUİ'nin¹ altında bulunan bir tütün tekeli şirketi olarak kuruldu. DUİ'nin kurulmasından iki yıl sonra 8 Nisan 1883 yılında Sadrazam Said Paşa, II. Abdülhamid'e Reji Şirketi'nin kurulması yönünde bir evrak sundu ve padişah da 14 Mayıs 1883 tarihinde Reji Şirketi'nin kurulmasını onayladı ve tütün işletme yetkisini özelleştirdi (Dıġıroġlu, 2007: 32). 1883 yılından sonra Reji Şirketi, imparatorluğun birçok vilayetinde idareler ve fabrikalar açmaya başladı. Daha çok Balkanlarda yoğunluk gösteren Reji Şirketi, Anadolu'da ve Arap vilayetlerinde de faaliyet gösterdi. 1884 yılında, İstanbul'da 1, İzmir'de 2 fabrika kuruldu ve tütün tüketimi arttıkça farklı yerlerde fabrikalar açılmaya başlandı. Samsun, Adana, Şam ve Halep'te küçük ölçüde de olsa fabrikalar üretime açılmıştı (Eldem, 1994: 79).

Reji Şirketi'nin faaliyete geçmesiyle birlikte şartname gereği hem devletin hem şirketin hem de üreticinin birbirlerine karşı yükümlülükleri oluştu. Bu yükümlülüklerin arasında, devletin tütün öşründen başka gelir elde edemeyeceği, çiftçilerin tütün yetiştirmek için şirketten ruhsat alması gerektiği, şirketin ise çiftçiye faizsiz borç vermekle yükümlü olduğu gibi maddeler vardı (Altun, 1995: 19). Şartnamedeki bu maddeler çoğu zaman uygulanmamış ve devlet, şirket ve çiftçiler arasında gerginlikler yaşanmıştı.

Bu çalışmada da ilk olarak Reji Şirketinden kaynaklı, imparatorluk genelinde yaşanan sosyal huzursuzluklar ifade edilecek daha sonra ise Diyarbakir Reji İdaresi ve çiftçiler arasında yaşanan anlaşmazlıklar ele alınacaktır. Reji İdaresi ile çiftçilerin tütün üretimi ve denetimi konusunda yaşadığı gerginlikler, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nde bulunan belgeler eşliğinde belirtilecek ve çiftçilerin Reji ile ilgili şikâyetleri, nezaretlerin resmi evrakları doğrultusunda vurgulanacaktır.

1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Reji Şirketleri ve Toplumsal Huzursuzluklar

Avrupa sermayesinin imparatorluk üzerinde oluşturduğu mali ve iktisadi bir tahakkümün sonucu olarak ortaya çıkan Reji şirketi, tütün tekeli eline almasıyla birlikte imparatorluğun birçok yerinde toplumsal hareketlilikleri de beraberinde getirdi. Osmanlı toplumundaki eski iktisadi ilişkiler değişiklik gösterdi ve Reji altında veya Reji için çalışan insanlar bu değişikliğe tepki gösterdi. Tütün işçileri ve çiftçileri, şirkete karşı sorumluluk hissiyatı ile hareket ettiler ve geçim kaynaklarını kontrol eden, vergi toplayan bir yabancı şirkete bağlı olarak çalıştılar (Quataert, 2017: 39). Dolayısıyla şirket ile çalışanlar arasında çoğu zaman sorunlar yaşandı. Çalışanlar, kimi zaman iş bırakma, grev gibi yöntemlerle kimi zaman da şikâyet dilekçesi ve telgraf gibi yöntemlerle sorunlarını merkezi idareye aktardılar.

Osmanlı emek tarihinde de önemli bir literatüre sahip olan Reji, araştırmacılar tarafından ele alınmış ve Reji altında çalışan işçilerin çalışma koşulları ve hareketlilikleri incelenmiştir. Literatürde genellikle İstanbul, Selanik, İskeçe, Kavala ve Samsun gibi tütün üretim merkezlerinde gerçekleşen sorunlar ele alınmıştır. Örneğin Gülhan Balsoy, 20. yüzyılın başlarında Cibali Reji Fabrikası'nda toplumsal cinsiyet perspektifinden kadın işçilerin sorunlarına odaklanmıştır. Balsoy, 1904 yılında ödenmeyen ücretlerin talebi için işçilerin şirket yönetimine başvurmasını ve şirket yönetiminin de bu talebi reddetmesi üzerine fabrikada grevin başladığını belirtmektedir. Aynı zamanda çalışmada, 250 kişinin -50'si kadın- Tütün Rejisi merkezine yürüyüş düzenlediğini ve yürüyüş sonrası bazı taleplerin kabul edildiği vurgulanmıştır (Balsoy, 2012: 68). Yine aynı yılda

¹ Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nden kısaltılmış hali DUİ olarak bahsedilecektir.

başka bir grev ise Selanik'te tütün işçileri tarafından gerçekleştirilmişti. Donald Quataert, 1896 yılından sonra enflasyon altında ezilen tütün işçilerinin düşük ücretlerden dolayı 1904 yılında Rejiye karşı greve gittiklerini belirtmiştir (Quataert, 1998: 117). Can Nacar ise Kavala'da tütün işçileriyle, şirket ve tüccarlar arasındaki çatışmaları incelemiştir. Nacar, Kavala tütün mağazalarında tüccarlar ve şirket için çalışan işçilerin 1905 yılında ücretlerden kaynaklı grev yaşandığını belirtmiş ve yaklaşık 6.000 işçinin kentteki tütün mağazalarının camlarını kırdıklarını ifade etmiştir. (Nacar, 2011: 39). Nacar, başka bir çalışmasında ise 1893-1906 döneminde on üç yıllık bir süreçte imparatorluğun tüm büyük tütün üretim merkezlerinde en az bir kez işçi sorunlarının yaşandığını belirtmiş ve kısa süreli grevlerin ücretlerden kaynaklandığını vurgulamıştır (Nacar, 2014: 533). Kadir Yıldırım ise, 1883-1922 yılları arası hem Reji fabrikalarında hem de tütün ticarethanelerinde toplam 33 grev tespit etmiştir. Grevlerin çoğu İstanbul ve Balkan bölgesinde yer alan kentlerde gerçekleşse de İzmir ve Samsun kentlerinde de grevler görülmüştür (Yıldırım, 2017: 357-368). Tütün meselesini toplumsal hareketlilikler bağlamında Osmanlı ve İran karşılaştırması üzerinden ele alan Emine Tutku Vardağlı, Osmanlı'da Reji İdaresi'nin gelişimine ve Reji İdaresi ile üreticiler, çiftçiler, tüccarlar arasındaki çatışmaları duruma odaklanmıştır. Vardağlı, aynı zamanda kapitalizmin iki ülkede de nasıl sonuçlara yol açtığını tütün şirketleri üzerinden tartışmıştır (Vardağlı, 2014: 606-621).

Araştırmacıların çalışmalarında belirttikleri örneklerden de anlaşılacağı üzere Reji ile işçiler arasında yaşanan sorunlar çoğu zaman ücretlerden kaynaklanmıştır. Literatürde de görüldüğü gibi imparatorluğun tütün merkezlerinde yaygınlaşan ücretli işçilik ve sanayileşme araştırmacılar tarafından yaygın bir şekilde ele alınmıştır. Fakat diğer bir emek kesimini oluşturan çiftçiler ise genel olarak ihmal edilmiştir.² Reji ve çiftçiler arasında yaşanan sorunlar, anlaşmazlıklar ve çiftçilerin bu sorunlarla mücadele yöntemleri ele alınmamıştır. Bu bağlamda tarım üreticisi olan çiftçinin veya köylünün de tepkileri, Rejinin kırsal alana yönelik uygulamalarını anlamada önemli bir faktördür. İhmal edilen diğer bir husus ise Rejinin genellikle imparatorluğun merkezi veya sanayi kentlerinde aranması, taşrada faaliyetlerinin incelenmemesi olmuştur. İmparatorluğun hemen hemen her bölgesinde faaliyet gösteren Reji, imparatorluğun merkezinden uzak taşra vilayetlerde de varlığını göstermişti.³ Peki Diyarbakır kırsalında durum nasıl cereyan etmişti; Reji İdaresi ile çiftçiler arasında yaşanan gerginlikler ne gibi hususlardan kaynaklanmıştı? Bu sorulara cevap vermeden önce ilk olarak Diyarbakır Reji İdaresini ele alacağız. Daha sonra ise Diyarbakır Reji İdaresi ve çiftçiler arasında yaşanan gerginliklere yer vereceğiz.

2. Diyarbakır Reji İdaresi

Resmi arşiv belgelerine göre Diyarbakır'de Rejiden önce de tütün fabrikasının olduğu bilinmektedir. Diyarbakır'de açılan bu fabrikalara dair mevcut bilgiler kısıtlı olsa da tütün sınıasının varlığı bilinmektedir. Reji idarelerinin kurulmasından önce fabrikalarda üretilen tütünün, işçi sayısının veya herhangi bir iktisadi verinin kayıtlarına ulaşmak çok mümkün olmamıştır. Dolayısıyla Diyarbakır'de de Reji öncesi tütünün varlığına ulaşmak zor olmuştur. Bu

² Bu konudaki benzer bir tartışmayı Filiz Dıgıroğlu Selanik üzerinden ele almaktadır: "*Literatürde Selanik tütüncüleri ile ilgili yer alan çalışmalar ise emek tarihi ve işçi hareketleri bağlamında "tütün işçileri" üzerine yoğunlaşmış, tütün üreticisi/çiftçisi konu edilmemiştir.*" Bkz (Dıgıroğlu, 2014: 228).

³ Son zamanlarda yayımlanan Diyarbakır vilayetine bağlı Siverek Reji Düyun-u Umumiye Müdürlüğü ve Reji İdaresi çalışması için bkz. (Dağ, 2022: 59-78).

bağlamda Reji idareleri hem iktisadi verilerin kayıt altına alınmasında hem de belirli bir toplumsal dönüşüm oluşturmada oldukça önemlidir. Bu toplumsal dönüşüm ise kimileri için yeni bir istihdam kaynağı, kimileri için de iş kaybı anlamına gelmişti. Reji idarelerinin kurulmasıyla birlikte birçok fabrika sahibi, ciddi bir şekilde zarar etti ve Reji sonrası imparatorluk genelinde 300'e yakın fabrika kapandı (Quataert, 2007: 42). Bu durum aslında Reji Şirketleri ile yapılan şartnamenin bir gereğiydi:

“Reji faaliyete başladığı tarihten itibaren mevcut tütün imalathaneleri ve fabrikaları çalışmalarına son verecek ve Reji bunların sahiplerinin elinde kalan tütünleri gerek uzlaşarak ya da olmazsa bilirkişilerin belirlediği fiyatlar üzerinden almaya mecbur olacaktır. (Madde 21)” (Altun, 1995: 20).

Diyarbakır'da Reji İdaresinin tam olarak hangi tarihte faaliyete geçtiğine dair net bir bilgi bulunmamasıyla beraber arşiv kayıtlarında yer alan resmi evraklar doğrultusunda 1888 yılında veya 1888 yılından birkaç yıl önce faaliyete geçtiği anlaşılmaktadır. Çünkü Reji'nin Diyarbakır'da faaliyete başlamasıyla birlikte tütün fabrikası⁴ sahiplerinin Maliye Nezareti'ne dilekçe yazması yerel unsurların etkisiz kaldığını göstermektedir. Bu konuya dair arşivde yer alan ilk belge örneği 1888 yılına aittir. Fabrikatörler tarafından Maliye Nezareti'ne yazılan dilekçelerde, Reji İdaresi'nin Diyarbakır'da açılmasıyla tütünlerin sarf edilememesi ve kullanılmamasından dolayı önceden verilen mürur ve tütün vergilerinin iadesinin talep edildiği anlaşılmaktadır. Bu dilekçeler 1888 yılından 1890 yılına kadar Maliye Nezareti'ne yollanmıştı. Maliye Nezareti ise fabrikatörlerin sorunları hakkında incelenme yapılmasını istemişti (BOA, DH.MKT. 1515/59, BOA, DH.MKT. 1550/101.). Diyarbakır Reji İdaresi ise Siirt'te Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne bağlıydı:

“Siirt'teki idareye Diyarbakır, Mardin, Bitlis ve Muş sancakları bağlıydı. Siirt bu alanda bölge müdürlüğü görevini yerine getirmiştir. İdarenin gelir getiren ürünlerinin buldukları yerlerde şubeler açılmıştır. İdare, bölgede aşar, tuz ve tütün gelirlerini tahsil etmiştir” (Gülbahar, 1997:249-250).

Fransız coğrafyacı ve aynı zamanda DUI'nin genel sekteri (1880-1893) olan Vital Cuinet, Diyarbakır Reji İdaresi hakkında nitelikli bilgiler vermektedir. Cuinet, 1889 yılında Diyarbakır'da tütün üretiminin 141.000 kg olduğunu tespit etmişti. Bu üretim, 3400 dönümlük veya 350 hektarlık bir alanda, 1050 kasabada, 4500 çiftçi tarafından hâsıl edildi. Cuinet'e göre Reji gelirleri, 1889 yılında toplamda 133.944 kuruştur. Diyarbakır Merkez Sancağı 30.835 kuruş, Ergani Sancağı 32.815 kuruş, Mardin Sancağı ise 70.294 kuruş gelir elde etti (Cuinet, 1884: 411-412).

Diyarbakır Reji İdaresi'nin kurulmasından bir zaman sonra 1909 ve 1913 yılına ait tütün üretim miktarlarında artış olduğu görülmektedir.

Tablo 1: Diyarbakır'da 1909 ve 1913 Yıllarına Ait Tütün Üretim Miktarı ve Değeri

Yıllar	Üretim Miktarı (Ton)	Üretim Değeri (Bin Kuruş)
1909	551	1.421
1913	2.702	12.260

Kaynak: Tevfik Güran, *Resmi İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 208-284.

⁴ Arşiv belgelerinde doğrudan “fabrikatörler” ifadesi kullanılsa da dönemin iktisadi koşulları göz önüne alındığında bu üretim yerleri daha çok atölye veya imalathane olarak düşünülmelidir.

Tablo 1’den de anlaşılacağı üzere dört yıllık bir süreçte tütün üretim miktarı yaklaşık 5 kat, üretim değeri ise neredeyse 9 kat artmıştır. Bu artış, Reji’nin sürekli kâr etmek istemesinden ve çiftçiden ucuza alıp pahalıya satmasından kaynaklanmaktadır. Osmanlı genelinde de bu artıştan bahsetmek mümkündür. 1909/1910 yılında mahsul tütün miktarı 412.000 ton, 1910/1911 yılında 586.000 ton, 1911/1912 yılında ise 635.000 tondur (Eldem, 1994: 79).

3. Diyarbekir Reji İdaresi ile Çiftçiler Arasında Yaşanan Sorunlar

Osmanlı genelinde 1883 yılında Reji idaresi faaliyete geçtiğinde 140.000 tütün çiftçisi tütün ekimiyle uğraşıyordu. Reji sermayesi altında çalışmaya başlayan çiftçiler Reji’nin işçileri ve 192.000 dönümlük arazi de Reji’nin arazisi haline geliyordu (Şanda, 1932:86). Kırdaki emekçiler Reji’den önce büyük toprak sahipleri ve tüccarlar tarafından sömürülürken 1883 yılından sonra Reji tarafından sömürülmekteydi (Noviçev, 1979:75). Bu bağlamda aslında topraktaki geleneksel üretim ağı da çözülmekteydi. Toprak sahipleri tarafından çekilen artık ürün Reji’den sonra yabancı sermaye tarafından çekilecek ve artık ürün yabancı sermaye tarafından paylaşılacaktı.

İmparatorluk genelinde Reji İdaresi ile çiftçiler arasında yaşanan sorunlar genellikle ruhsat sorunu, fiyatlandırma, tütünün saklanması ve ambarlardan kaynaklandı. Tütün ekimi yapacak çiftçi, ilk olarak Rejinin ruhsatını almak zorundadır. Bu ruhsat alma işleminin, Rejinin tütün ihracatını zorlaştırmak için bir tür bürokratik engel olduğu ifade edilmiş ve başvuru işleminde çiftçinin okuma yazma bilmediği için yaşadığı yerin imamına ya da muhtarına onaylattırması gerektiği belirtilmişti (Oktar, 2007: 47-48).

Yaşanan diğer sorunlardan bir tanesi de faizsiz kredi sorunudur. Reji Şirketi, tütün üretiminin desteklenmesi adına çiftçiye faizsiz kredi vermek zorundaydı. İhraç edilecek tütün için kredi veren Reji, çiftçinin ürettiği tütünü müşterisine ulaştırmadan verdiği kredinin borcunu talep ediyordu. Dolayısıyla çiftçiler, Rejiden bir daha kredi almak istemiyorlardı (Dıġıroġlu, 2007: 36).

Kredi sorununa ek olarak fiyatlandırma ve ambarlar konusunda da sorunlar yaşandı. Çiftçiler, genellikle Rejinin tütünü çok ucuza aldığından şikâyetçi olmuşlardı. Reji kurulmadan önce tütünün batmanı 30 ile 100 kuruş arasında satılırken Rejiden sonra 6 ile 30 kuruş arasında satıldı (Karaca, 2007: 63). Dolayısıyla çiftçi emeğinin karşılığını alamamış ve fiyatlandırmadan dolayı, şikâyetçi olmuştu.

Tütünlerin muhafaza edilmesi için Rejinin ambar inşa etme zorunluluğu vardır. Reji şartnamesinin 16. Maddesi, tütünlerin toplanacağı yerler için ambar kurdurma yükümlülüğü getirmişti. Her yılın ağustos ayı tütünlerin ambarlara ulaştırılması için kararlaştırılmış ve belirtilen aydan sonra getirilen ve teslim edilmeyen tütünler kaçak sayılmış ve Reji tarafından el koyulmuştu (Oktar, 2007: 48).

Diyarbakir’de ise arşiv belgeleri doğrultusunda ilk şikâyetin 1887 yılında yapıldığı bilinmektedir. Bu şikâyetler tespit edebildiğimiz kadarıyla 1887 yılından 1917 yılına kadar çiftçiler tarafından devam ettirilmiştir. Şikâyetler belirli aralıklarla merkezi ve yerel idareye aktarılmış ve yaşanan sorunlara çözüm bulunması istenilmişti. Reji İdaresince uygulanan “zulüm ve gaddarlıktan” şikâyetçi olan çiftçiler, merkezi idareden adalet ve yardım talebinde bulunmuşlardı. Aynı zamanda çiftçiler tarafından Reji’nin şartname kurallarına da aykırı davrandığı belirtilmişti. Merkezi idare ise bu duruma gerekli ikazın yapılacağını ifade etmişti (BOA, İ.DH., 1023/80689). Aradan çok geçmeden yaklaşık iki hafta sonra çiftçiler, Reji İdaresinin uyguladığı yanlış politikalarından tekrardan şikâyetçi oldular. Dâhiliye Nezareti’nin kayıtlarında yer alan bilgiler doğrultusunda Reji tarafından çiftçilere verilmesi gereken borç ve gerekli kredinin verilmediği ve

çiftçinin de kötü bir duruma düştüğü anlaşılmaktadır. Tütün ambarlarının⁵ Reji tarafından inşa edilmediği, olanların da yetersiz kaldığı tespit edildi ve dolayısıyla çiftçiler de tütünlerini zamanında teslim edemedi. Bu sorunlara ek olarak merkezi idare, Reji'ye çiftçilerin tütünlerini uygun bir fiyata alması konusunda uyarıda bulundu. Burada merkezi hükümet, Diyarbakir Reji İdaresi ile çiftçiler arasındaki sorunları çözüme kavuşturmak niyetindeydi. Belgeden de anlaşılacağı üzere merkezi hükümet iki tarafın da zarar görmemesini istiyordu:

“Tabii ve andan evvelki malumatdan dolayı zürra ve saire haklarında tertib ve icrası lazım gelecek muamelenin ol vakit çaresi olan nizamname ahkâmına tevfikeyen bedihi bulunduğundan tütünlerin tohumunu ve anbarların inşası ve zürraya akçe ifrazı mevcut müterakim tütünlerin iştirası ve bila muceb mahsulatın mahv ve israfından ictinab olunması nizamname-i cedidin tarih-i neşrinden sonraki muamelatda hükmü meri tutulub andan evvelki ahvalden dolayı istimal olunmaması ve mahalli Reji acentesinin beyan olunan ahvalinin dahi meni zımında hükümetce icab-ı halin hemen bi'l-icra bade izin şu yüzden ... şikayeti ve müstedayata meydan bırakılmaması melzum olarak reji direktörlüğüne de tebligat-ı icâbiye icra olunmakla ona göre icab-ı halin ifa ve bu gibi yolsuzlukların ortadan kaldırılmasına zürrain muhafaza-i hukukuna kâfi olan nizamname-i mezkurun harfiyen mevki-i icraya vazı ile gerek zürra ve gerek Rejiye ait ahkâmının tamamen icrasına her iki cihetin mecbur idilerek Reji idaresinin bununla mükellef olduğu vezâifden birini ifâ etmediği veyahud anın haricinde bir güne muamele-i meriyyesi görüldüğü halde icabı icra olunmak üzere keyfiyetin inhasıyla beraber zürra-i ahaliyede bu yolda malumat-ı lazimenin itasına ve mukaddema dahi umum sırasında işar kılındığı vechile hükm-i nizamnamenin ahaliye layıkıyla ve etrafıyla tebliğ ve tefhimine bi'l-hassa dikkat ve himmet buyurulması babında” (BOA, DH.MKT., 1405/106).

Benzer bir şikâyet ise bu sefer Silvan kazasından gelmişti. Silvan ahalisinden İsa, Reji memuru Abdullah Bey hakkında şikâyette bulunup durumu merkezi idareye aktardı. Silvan ahali adına İsa, Diyarbakir merkezinden çektiği telgrafta, Abdullah Bey'in ahaliye zorluk çıkardığını ve gaddar bir şekilde davrandığını bildirdi. Aynı zamanda İsa, Abdullah Bey'in Silvan'da yolsuzluk yaptığını belirtti ve gerekli tedbirlerin alınmasını istedi. Bu durum üzerine merkezi idare, Abdullah Bey hakkında soruşturma başlattı (BOA, DH.MKT., 1561/70, BOA, ZB., 17/40).⁶ Bu bağlamda Silvan aslında Diyarbakir içinde tarım arazisi açısından oldukça önemli idi. Silvan ve çevresi her ne kadar aşiretlerin, göçebelerin ve yarı göçebelerin hayvancılık bağlamında uğrak yeri olsa da 19. yüzyılın ikinci yarısında oldukça tarıma elverişli idi. 19. yüzyılın ikinci yarısında Silvan'ın 2.473 kilometrekarelik arazinin 1.962 kilometrekaresi tarım arazisi idi (Demirtaş, 2008: 300).

Silvan örneğinde olduğu gibi Reji memurları ve çiftçiler arasında da doğrudan sorunlar yaşandı. Reji memurlarının, çiftçilere zulüm ve haksızlık ettiği merkezi idareye gelen telgraflardan anlaşılmaktadır. Çiftçiler, çoğu kez Reji memurlarının hukuk dışı uygulamalarına maruz kaldılar ve tütünlerinin ambarlarda çürütüldüklerini, paralarının verilmediğini iddia ettiler. Merkezi idarenin bu konuda yaptığı incelemeler sonucunda ise çiftçiler haklı olarak görüldü (BOA,

⁵ Reji, 100.000 okka tütün için her köye ambar inşa etmek zorundadır. Bu miktarın altında olan bölgelere ise Reji tarafından mümessil tayin edilirdi. Çiftçi, altı aya kadar ambarlarda tütünlerini ücretsiz bir şekilde saklayabilirdi; fakat sonraki sürelerde bedel satıcıya aitti. Çiftçi, iki yıldan sonra Reji'nin tütünleri hemen satın almasını talep ediyordu (Quataert, 2008: 220).

⁶ Belgede doğrudan “çiftçi, zürra” ifadesi yer almamaktadır. Fakat Abdullah Bey'in Reji memuru olması hasebiyle ahali ile arasındaki anlaşmazlık ele alınmıştır.

DH.MKT., 1650/20, BOA, DH.MKT.,1675/32). Çiftçiler, aynı zamanda Reji İdaresi'nin tütün üretimini kötü etkilediğinden de rahatsız oldular. Şartnamedeki kuralların dışına çıkan Reji İdaresi, kendi politikalarıyla tütün üretimini etkiledi ve merkezi idare ise bu konu hakkında Reji memurlarına sürekli uyarılarda bulundu. Merkezi idare tarafından Reji İdaresi'ne gönderilen yazılarda, çiftçilerin sürekli zarar içinde olduğu ve bu zarara meydan verilmemesi gerektiği ifade edildi (BOA, DH.MKT., 1943/75).

Çiftçiler tarafından gönderilen şikâyet dilekçelerinin 1917 yılına kadar devam ettiği görülmektedir. Reji İdaresi ve çiftçiler arasında yaşanan sorunlar bazı zamanlarda kısmi olarak çözülsede bu anlaşmazlık halinin 20. yüzyıl başına kadar devam etmişti. Örneğin 1917 yılında Rejiye teslim olunan tütünlerin henüz kabul olunmadığı ve Reji tarafından işin sürüncemede bırakıldığı Diyarbakırlı bazı tütün çiftçileri tarafından dilekçelerde belirtilmişti (BOA, DH.İ.UM.EK. 36/1). Reji idaresi ile çiftçiler arasında yaşanan sorunlar sadece Diyarbakır ile sınırlı değildi. Diyarbakır çevresindeki bazı vilayet ve kazalarda da benzer olayları görmek mümkündür. Örneğin Mamuretül Aziz Reji İdaresinde de Diyarbakır'de olduğu gibi benzer sorunlar yaşandı. Çiftçiler ve Reji arasındaki anlaşmazlığa müdahil olan merkezi idare, çiftçilerin ambarlara naklettiği tütünlerin Reji tarafından derhal satın alınmasına dair telgraf çekti ve çiftçi isteklerinin kabul edilmesini belirtti (BOA, DH.MKT., 6/39).

Verilen örneklerden anlaşılıyor ki imparatorluk genelinde olduğu gibi Diyarbakır ve çevresinde de kırdaki emekçiler devletin ve yabancı sermayenin arasında sıkışmaktaydı. Hüseyin Avni Şanda'nın da ifade ettiği gibi "Anadolu çiftçileri bir yandan devletin maliye nezareti ile bir yandan da yabancı sermayenin vergi dairesiyle uğraşıyordu" (Şanda, 1932:84). Bu bağlamda Diyarbakır'de ve çevresinde gelişen Reji idarelerinin varlığı bölgedeki geleneksel üretim şekillerinin de değişmesine neden olmuştur. Aynı zamanda çiftçiler ve Reji arasında yaşanan bu sorunlar çiftçilerin kriminalize olmasına neden olmakta ve kaçakçılık faaliyetlerinin de bu sebeple arttığı düşünülebilir. Diyarbakır ve çevresindeki kaçakçılık faaliyetleri de araştırılması gereken diğer bir husus olarak ortaya çıkmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Reji, sadece çiftçilerle değil aynı zamanda tüccarlarla da sorunlar yaşadı. Çiftçinin sadece yurt içi tüketime ait tütünleri Reji'ye satmak zorunda kalmasıyla ihraç ürünleri de yerel tüccarlara satıldı. Reji'nin de ihracat tekeli olmadığı için kimi zaman tüccarlarla sorunlar yaşandı (Dığıroğlu, 2007: 37): Örneğin 1909 yılında Halep'te tütün tüccarları, Reji'nin fiyat politikasına karşı protesto düzenledi. Tütün tüccarları aralarında anlaşarak dükkânlarını kapattı ve protestoya katılmayan tüccarlara da baskı uyguladılar (BOA, DH.MKT., 2759/21). Fakat Diyarbakır'da tütün tüccarına yönelik bu tip bir veriye rastlanılmamıştır. Bu durumdan iki sonuç çıkartılabilir: İlk olarak Reji İdaresi'nin vilayet merkezinde ticari faaliyetleri de kontrol ettiği, bu bağlamda tütün üzerinde Reji'nin işlevselliğinin daha fazla arttığı ve tüccarın bu süreçte tasfiye olduğu anlaşılabilir. İkinci olarak da yerel tüccarın Reji'ye karşı herhangi bir tepki göstermemesi olarak nitelendirilebilir. İmparatorluk geneline bakıldığında ise ikinci sonucun çok da muhtemel olmadığı anlaşılmaktadır. Fakat yine de hem bu hususta hem de Diyarbakır'de tütünün varlığına dair daha fazla araştırma yapılması gerekmektedir. Aynı zamanda sadece Diyarbakır değil, bölgedeki yabancı sermayenin varlığı ve bu yabancı sermayenin yerel unsurlarla nasıl etkileşime geçtiği de araştırma konusu olmalıdır. Böylelikle bölgedeki yabancı sermayenin varlığına daha bütünsel bir perspektiften bakılacak ve kırdan kente kadar bir iktisadi serencam ortaya çıkacaktır.

Sonuç

19. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun mali ve iktisadi koşulları ağırlaşmaya başlamış ve bu durumun sonucu olarak DÜI kurulmuştur. DÜI'nin, mali anlamda artan nüfuzu Reji Şirketi'nin kurulmasına neden olmuş ve imparatorluğun her bölgesinde tütün tekeli Reji'ye verilmiştir. Reji'nin kurulmasıyla birlikte imparatorluk genelinde toplumsal gerilimler de artmaya başlamıştır. Reji altında çalışan emek grupları yani işçiler ve çiftçiler, çoğu zaman şikâyetlerini belirli eylemlerle dile getirmişlerdir. Bu bağlamda yabancı sermayenin etkisi toplumsal olarak negatif bir sonuç doğurmuştur. Sürekli kâr etmek isteyen Reji, belirli bir sömürü durumuna yol açmış ve hem tütün üretiminde hem de tütün emeğinde bazı değişikliklere sebep olmuştur. Reji, kendi çıkarlarına göre hareket etmesi ve politikalarını da bu minvalde şekillendirmesi neticesinde toplumsal engellerle karşılaşmıştır. İşçiler ve çiftçiler, Reji'nin uygulamış olduğu politikalara karşı belirli bir direnç göstermiş ve bazı zamanlarda bu direnç karşılığında, işçiler ve çiftçiler kazanımlar elde etmişlerdir.

Bu çalışma, Reji İdarelerinin taşradaki uygulamalarına yönelik araştırmalara ve Diyarbakır iktisat ve toplumsal tarihine katkı sunmak amacıyla ele alınmıştır. Bu amaç doğrultusunda Diyarbakır'de tütünün varlığı, iktisadi ve toplumsal unsurlarla birlikte ifade edilmiştir. Diyarbakır'de tütün üretimine yönelik bazı bilgilere ulaşılmaya da Reji öncesinde de fabrikaların olduğu tespit edilmiştir. Diyarbakır'de Reji'nin üretimine ve uygulamalarına dair bilgiler yer verilmiş ve Reji ile çiftçiler arasında yaşanan sorunlara odaklanılmıştır. Çiftçilerin, Reji'nin politikalarına ve uygulamalarına karşı pasif bir konumda kalmadığı, aksine Reji ile mücadele etmek için merkezi idareyi muhatap aldıkları tespit edilmiştir. Silvan örneğinde de olduğu gibi ahali, kırsal alanlardan vilayet merkezine gelip telgraf ve dilekçe gibi yöntemlere başvurmuş ve ilgili yerlere, içinde buldukları mevcut koşulları aktarmışlardır. Merkezi idare ise Reji ile çiftçiler arasında mutabakat sağlamaya çalışmıştır.

Reji karşısında, işçiler kadar çiftçilerin de mücadele ettikleri anlaşılmıştır. Ağır şartlar altında üretim yapan çiftçiler, Reji'nin uygulamalarına karşı kendi yöntemlerince tavır oluşturmuşlardır. Bu bağlamda Diyarbakır kırsalında, belirli bir toplumsal bilincin var olduğu tespit edilmiştir. Çiftçilerin ortak bir akıl oluşturduğu ve rahatsızlıklarını toplu bir şekilde merkezi idareye aktarmaları, toplumsal dinamğin varlığını göstermektedir.

KAYNAKÇA

BOA: T.C Devlet Arşivi Başkanlığı, Osmanlı Arşivi

(BOA), DH.MKT. 1405/106.

(BOA), DH.MKT. 1515/59.

(BOA), DH.MKT. 1550/101.

(BOA), DH.MKT. 1561/70.

(BOA), DH.MKT. 1650/20.

(BOA), DH.MKT. 1691/97.

(BOA), DH.MKT. 1706/37.

(BOA), DH.MKT. 1943/75.

(BOA), DH.MKT. 2759/21.

(BOA), DH.MKT. 6/39.

(BOA), DH.MKT.1675/32.

(BOA), DH.İ.U.M.EK. 36/1.

(BOA), İ.DH. 1023/80689.

(BOA), ZB. 17/40.

Araştırma Kaynakları

Altun, M. (1995). *Osmanlı Tütün Tekeli, Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşteretekü'l Menfaa Reji İdaresi*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Balsoy, G. (2012). "Osmanlı Emek Tarihinin Toplumsal Cinsiyet Açısından Okunması: Erken 20. Yüzyılda Cibali Tütün Fabrikası", *Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Emek Tarihi*, Der. Touraj Atabaki, Gavin D. Brockett. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Cuinet, V. (1884). *La Turquie D'asie Geographie, Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnee de Chaque Province De l'asie-Mineure*, Vol.2, E. Leroux.

Dağ, M. (2022). "Osmanlı Taşrasında Yabancı Sermaye Yatırımı: Siverek Düyûn-ı Umûmiyye Müdürlüğü ile Reji Memurluğu (1881-1925)". *Bingöl Araştırmaları Dergisi*, 8 (2) , 59-78 .

Demirtaş, M. (2008). "Silvan Kazasında Yerleşme ve Nüfus (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 38, 289-312.

Dığıroğlu, F. (2007). *Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşteretekü'l Menfaa Reji Şirketi, Trabzon Reji Şirketi (1883-1914)*. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.

Dığıroğlu, F. (2014). "Selanik Ekonomisinde Unutulmuş Bir Alan: Tütün Üretimi, Ticareti ve Reji (1883-1912)", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, (43), 227-272.

Eldem, V. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Gülbahar Ö. (1997). *Bitlis (1892, 1898, 1899, 1900 Tarihli Vilâyet Sâlnâmeleri'ne Göre Merkez Sâncâğı)*, YüzüncüYıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Güran, T. (2017). *Resmi İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Karaca, A. (2007). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reji ve Tütün Kaçakçılığında Trabzon Örneği: Bir Yabancı Sermaye Serüveni", *Tütün Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitabevi.

Keyder, Ç. (2016). *Toplumsal Tarih Çalışmaları*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Nacar, C. (2011). "Tütün İşçileri, Tüccarlar ve Kırık Camlar, 1905 Kavala Grevi", *Toplumsal Tarih*, 213.

Nacar, C. (2014). "Labor Activism and The State in The Ottoman Tobacco Industry", *International Journal of Middle East Studies*, 46, (3), 533-551.

Noviçev, A.D. (1979). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*. Ankara: Onur Yayınları.

- Oktar, T. (2007). "Osmanlı Devleti'nde Reji Şirketinin Kurulmasından Sonraki Gelişmeler", *Tütün Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitabevi.
- Quataert, D. (2008). *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım, 1876-1908*, Çev. Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Quataert, D. (2017). *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş, 1881-1908*, Çev. Sabri Tekay. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şanda, Hüseyin A. (1932). *Yarı Müstemleke Oluş Tarihi: 1908 İşçi Hareketleri*. İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Vardağı, E. T. (2014). "International Tobacco Politics and the Question of Social Movements in the Middle East: A Comparative Analysis of Ottoman and Iranian Cases", *Middle Eastern Studies*, 50, (4), 606–621.
- Yıldırım, K. (2017). *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922), Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler*. İstanbul: İletişim Yayınları.